

STANISŁAW JASTRZĘBSKI

Niektóre problemy i kierunki ochrony przyrody w Polsce

Некоторые проблемы и направления охраны природы в Польше

Certain problems and directions of nature protection in Poland

1. WSTĘP

Ustawa z dnia 7 kwietnia 1949 r. o ochronie przyrody (Dz. U. nr 25, poz. 180) określa, że ochrona przyrody oznacza zachowanie, restytuowanie i właściwe użytkowanie: zasobów przyrody i tworów przyrody żywej i nieożywionej, tak poszczególnych okazów i ich skupień, jak i zbiorowisk na określonych obszarach oraz gatunków roślin i zwierząt, których ochrona leży w interesie publicznym ze względów naukowych, estetycznych, historyczno-pamiętkowych, zdrowotnych i społecznych oraz ze względu na swoiste cechy krajobrazu.

W Polsce konserwatorska ochrona przyrody obejmuje: parki narodowe, rezerваты przyrody, pomniki przyrody, ochronę gatunkową roślin i zwierząt, hodowlę ginących gatunków zwierząt (dla restytuowania ich faunie ojczystej).

2. PARKI NARODOWE

Parki narodowe tworzone są na obszarach o wyjątkowych wartościach przyrodniczo-naukowych i estetyczno-krajobrazowych. W 1974 r. było w Polsce 13 parków narodowych o łącznej powierzchni 1044 km². Przewidywane jest zwiększenie powierzchni Pienińskiego Parku Narodowego (o około 11 km²), Ojcowskiego Parku Narodowego (o około 6,5 km²), Tatrzańskiego Parku Narodowego i ewentualnie innych. Po tych zmianach ogólna powierzchnia parków narodowych wzrośnie do 1065 km², co będzie stanowiło 0,34% powierzchni kraju.

Parki utworzone w okresie międzywojennym nie miały pełnych odrębności prawnych, uzyskały je dopiero w Polsce Ludowej (w tabeli lata w nawiasach).

Wokół parków narodowych, dla wyeliminowania szkodliwego oddziaływania zakładów przemysłowych położonych w większej odległości, tworzy się strefy ochronne zwane otulinami. Obecną powierzchnię parków narodowych i powierzchnię projektowanych wokół nich otulin podano w tabeli.

Tabela

**Powierzchnia istniejących parków narodowych
i projektowanych otulin**

Park Narodowy	Rok utworzenia	Powierzchnia (km ²)	
		parku	proj. otuliny
Babiogórski	1924 (1954)	17	100
Białowieski	1922 (1947)	51	20
Bieszczadzki	1973	60	32
Kampinoski	1959	221	320
Karkonoski	1959	56	100
Ojcowski	1924 (1959)	16	730
Pieniński	1932 (1959)	27	250
Roztoczański	1974	48	450
Słowiński	1966	181	280
Świętokrzyski	1922 (1950)	60	120
Tatrzański	1937 (1954)	217	200
Wielkopolski	1932 (1957)	52	60
Woliński	1960	48	40

Dotychczas otulinę o obszarze około 185 km² posiada Kampinoski Park Narodowy i o obszarze około 50 km² Wielkopolski Park Narodowy.

Oprócz omówionych parków narodowych, Komitet Ochrony Przyrody i Jej Zasobów przy Polskiej Akademii Nauk zwraca uwagę na potrzebę utworzenia dalszych parków narodowych (9). Wnioskuje się w szczególności utworzenie parków narodowych:

— w Rucianem — pod nazwą Mazurski Park Narodowy (lasy Puszczy Piskiej w dolinie Krutyni), o pow. około 314 km²,

— w Górach Stołowych — pod nazwą Stołogórski Park Narodowy („Mały” i „Wielki Szczeliniec”, „Błędne Skały”, „Białe Skały”, „Skałki Łężyckie”, „Szwajcarię Kłodzką” i lasy nadl. Duszniki-Zdrój) o pow. około 40 km²,

— w Gorcach — pod nazwą Gorczański Park Narodowy (powstałby przez objęcie otuliną istniejących w Gorcach i w paśmie Lubania rezerwatów), o pow. około 40 km² (według S. J a r o s z a),

— w Łagowie — pod nazwą Łagowski Park Narodowy („Buczyna Łagowska”, wzniesienie Bukowca, jeziora rynnowe), o pow. około 30 km²,

— w Augustowie — pod nazwą Augustowski Park Narodowy (tereny Jadźwingów, tereny uzdrowiskowe, jeziora i Puszcza Augustowska), o pow. 60—70 km²,

— w Wigrach — pod nazwą Wigierski Park Narodowy (jeziora: Wigry, Pietry, Królówek, Białe i Mułówek, lasy i torfowiska), o pow. około 81 km²,

— w Kartuzach — pod nazwą Kaszubski Park Narodowy („Szwajcaria Kaszubska”, lasy bukowe), o pow. około 360 km²,

— w Szczecinie — pod nazwą Szczeciński Park Narodowy (Puszcza Bukowa, ily oligoceńskie, muły mioceńskie, głazy narzutowe, lasy nadl. Rozdoły), o pow. około 90 km²,

— w Beskidzie Niskim — pod nazwą Magurski Park Narodowy (pierwotna przyroda, piaskowce magurskie, kratowy układ sieci wodnej rzek: Biała, Ropa, Wisłoka, Jasiółka i Wisłok, przejściowy charakter szaty roślinnej, Cergowa Góra, źródła mineralne: siarczki, solanki, szczawy), o pow. około 90 km².

Ostatnio projektuje się utworzenie w Polsce 29 regionów turystycznych o pow. 45 tys. km. Uważa się, że w każdym regionie powinien być jeden park narodowy, jeden park krajobrazowy, co najmniej jedno uzdrowisko, szereg rezerwatów przyrody oraz kilka dobrze zagospodarowanych obiektów turystycznych.

Wysuwa się też celowość rewizji obszarów niektórych dotychczasowych parków narodowych, a zwłaszcza zwiększenia powierzchni parków narodowych: Słowińskiego o jezioro Sarbskie z jego mierzeją oraz o łuk morenowy jeziora Garno ze szczytem Rowokół, Bieszczadzkiego o ok. 16 km², Babiogórskiego o ok. 83 km², Kampinoskiego o ok. 500 km², Pienińskiego o ok. 13 km², Wolińskiego — rozciągnąć na całą wyspę Wolin, Tatrzańskie o ok. 200 km², Świętokrzyskiego — rozszerzyć na całą Puszcze Jodłową, Wielkopolskiego o ok. 48 km², Karkonoskiego o ok. 38 km², Białowieskiego — rozszerzyć na cały obszar Puszczy Białowieskiej, tj. o ok. 526 km².

3. REZERWATY PRZYRODY

Rezerwaty przyrody tworzone są na tych obszarach, na których występują naturalne lub mało zniekształcone ekosystemy, zdolne jeszcze do samoregulacji w granicach homeostazy. Reżymy ochronne w parkach narodowych i rezerwach przyrody są takie same. Różnica polega na tym, że powierzchnia rezerwatu przyrody jest mniejsza (w zasadzie do 500 ha) i nie ma on własnej administracji. Na koniec 1974 r. mieliśmy 631 rezerwatów przyrody o pow. 583 km², a przewiduje się, że w 1990 r. będzie rezerwatów przyrody o łącznym obszarze ok. 1032 km² — co będzie stanowiło ok. 0,33% ogólnej powierzchni kraju.

Wśród ogólnej liczby 631 rezerwatów przyrody rozróżnia się według głównych celów ich utworzenia: 304 rezerwaty leśne, 94 rezerwaty florystyczne, 67 rezerwatów krajobrazowych, 52 rezerwaty faunistyczne, 39 rezerwatów torfowiskowych, 30 rezerwatów przyrody nieożywionej, 29 rezerwatów stepowych, 10 rezerwatów wodnych, 3 rezerwaty słonoroślowe.

4. POMNIKI PRZYRODY

Pomniki przyrody to pojedyncze lub skupione twory przyrody o szczególnych walorach przyrodniczych, zabytkowych lub krajobrazowych. Jako pomniki przyrody wyodrębniono (stan na 31.XII.1974 r): 5283 pojedyncze drzewa, 1547 grup drzew, 136 alei, 541 gładów narzutowych, 283 skałki, grotty, jaskinie i inne.

Przewiduje się, że w 1990 r. jako pomniki przyrody chronionych będzie ok. 13 tys. tworów przyrody. Pojęcie pomnika przyrody wprowadził w 1819 r. wielki Europejczyk, podróżnik i uczyony Aleksander Humboldt.

5. OCHRONA GATUNKOWA ROŚLIN I ZWIERZĄT

Ochrona gatunkowa roślin i zwierząt ma na celu zachowanie gatunków rzadkich i zagrożonych wyginięciem oraz mających znaczenie w gospodarce. Aktualnie obejmuje się u nas ochroną 124 gatunki dziko rosnących roślin oraz 384 gatunki dzikich zwierząt.

6. OŚRODKI HODOWLI ZWIERZĄT RZADKICH

Kraj nasz zasłynął w świecie z restytuowania faunie ojczystej zubra i łosia oraz utrzymania przez tysiąclecie bobra (chroniony od czasów Bolesława Chrobrego). Zasłynął też z ochrony świstaka i kozicy w Tatrach (od 1868 r.).

Obecnie prowadzimy dwie linie hodowlane żubrów — białowieską i kaukasko-białowieską. Linia białowieska — jako rodzima — uważana jest za cenniejszą faunistycznie. Ogólny stan żubrów na dzień 31 grudnia 1974 r. wynosił 492, z tego z linii białowieskiej 397 (w Białowieży 309 w stanie wolnym i 22 w ośrodku zamkniętym; w Borkach 25 w stanie wolnym i 8 w ośrodku; w Pszczynie 26 w ośrodku; w Smardzewicach 7 w ośrodku) i z linii kaukasko-białowieskiej 72 (w Niepółomicach 18 w ośrodku; w Bieszczadach 54 w stanie wolnym) i 23 w ogrodach zoologicznych.

Ponadto w ośrodkach hodowli zwierząt rzadkich hodowane są u nas bobry i tarpany. Tarpany hodowane są (kilkanaście sztuk) w Ośrodku Hodowli Żubrów w Białowieży. Ponadto w Popielnie, Zakład Doświadczalny Hodowli Zwierząt Polskiej Akademii Nauk prowadził selekcyjną hodowlę tarpanów oraz badania nad rozwojem i biologią bobrów.

7. TENDENCJE ROZWOJOWE KONSERWATORSKIEJ OCHRONY PRZYRODY

a. Obszary chronionego krajobrazu

W latach 1963—1971 Państwowa Rada Ochrony Przyrody, przy współudziale licznych placówek naukowych, specjalistów i działaczy opracowała koncepcję:

- tworzenia parków krajobrazowych,
- uznawania niektórych obszarów za obszary chronionego krajobrazu.

Inicjatywę w zakresie uznawania pewnych obszarów za parki krajobrazowe podjęły niektóre władze regionalne, wyprzedzając formalne przepisy prawa ogólnokrajowego. Dotyczy to zwłaszcza utworzonego w 1967 r.

Nadgoplańskiego Parku Tysiąclecia o pow. 127 km² oraz utworzonego w 1970 r. Mazurskiego Parku Krajobrazowego o pow. ok. 400 km².

Decyzje o utworzeniu tych parków podjęły wojewódzkie rady narodowe. Dopiero Minister Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego upoważnił przewodniczących wojewódzkich rad narodowych (3) do tworzenia tego typu obiektów. Pierwsza w 1971 r. Wojewódzka Rada Narodowa w Kielcach już na podstawie upoważnienia zabezpieczyła 73 obszary o szczególnych walorach krajobrazowych, przyrodniczych, zdrowotnych i rekreacyjnych o łącznej powierzchni 5500 km². Wojewódzka Rada Narodowa w Łodzi wyznaczyła w tym samym roku 16 stref chronionego krajobrazu o obszarze 3487 km². W 1972 r. Wojewódzka Rada Narodowa w Rzeszowie utworzyła Wschodnio-Beskidzki Obszar Chronionego Krajobrazu o pow. 1628 km². Przygotowuje się utworzenie Jurajskiego Parku Krajobrazowego, Suwalskiego Parku Krajobrazowego i innych.

b. Parki wiejskie

Na przestrzeni dziejów kraj nasz zasłynał z parków, które były nieodłącznym elementem zwłaszcza dworów magnackich i dworków szlachty polskiej, ale znaczna ich część zrosła się także z nazwami pewnych miejscowości (np. Kórnik, Wirty, Klemensów, Krasiczyn, Łañcut). Parki zwane dziś podworskimi, wiejskimi, gromadzkimi, czy PGR-owskimi, są nie tylko istotnymi akcentami piękna naszego kraju, ale i dowodami rozwoju naszej kultury. Są one często osobliwościami dendrologicznymi czy florystycznymi i nierzadko godne są wnikliwych badań z zakresu przyrodniczego i zakresu historii kultury materialnej.

Ankieta przeprowadzona przez S. Leszczyckiego (referowana w grudniu 1973 r. na posiedzeniu Komitetu Naukowego przy Prezydium PAN „Człowiek i Środowisko”) wskazuje na istnienie ok. 5 tys. takich parków o obszarze wynoszącym ok. 0,07% powierzchni kraju. 68 tych parków objętych jest konserwatorską ochroną przyrody jako pomniki przyrody, 1500 znajduje się pod opieką konserwatorską zabytków, a zaledwie kilka objętych jest badaniami dendrologicznymi. Reszta parków wiejskich pozostaje bez opieki.

Dotychczasowe próby oscylowały między objęciem tych parków gospodarką zadrzewieniową a objęciem ich gospodarką komunalną. Wielostronne funkcje tych parków oraz dotychczas nie zahamowane procesy ich niszczenia podkreślają pilność normatywnego uregulowania sprawy parków wiejskich. Parki wiejskie mogą też być traktowane jako podmioty konserwatorskiej ochrony przyrody, a zwłaszcza powinny być objęte programami odpoczynku i rozrywki.

8. OCHRONA ZWIERZĄT

Kultura ludzka od zarania swych dziejów znała wielostronne funkcje zwierzyny dzikiej. W okresach późniejszych zaczęto podejmować różne kroki dla zachowania, bliższego poznania i coraz racjonalniejszego wykorzystania fauny. Każdy kraj ma — jak pisze W. Szafer (10) — „na

tym polu własną kartę historyczną, często jeszcze nie znaną lub zapomnianą”.

Według stanu na dzień 31 grudnia 1974 r. z ważniejszych chronionych zwierząt było w Polsce: żubrów — 492, kozic — 170, niedźwiedzi — 28, bobrów — 675.

Nie pomogło to jednak w zachowaniu wielu cennych gatunków zwierząt. U'T h a n t w 1969 r. motywując kryzys środowiska bytu człowieka m. in. podaje, że „150 gatunków ptaków i innych zwierząt wyginęło z winy człowieka”. Dalej mówi on, że około tysiąca gatunków lub ras dzikich zwierząt stało się obecnie rzadkością lub wyginęło i że „straty, jakie wynikają z tego dla ludzkości, są bardzo niepokojące”.

Deklaracja Konferencji Sztokholmskiej bardzo wnikliwie traktuje o ochronie fauny, uznając za konieczne stworzenie „banków genów” jako rękojmi przetrwania m. in. plazmy zarodowej wielu dzikich zwierząt (zalecenia 41—45). Zalecenie 40 postuluje rządowi państw członkowskich ONZ sporządzenie inwentaryzacji najbardziej zagrożonych zasobów genów. Potrzebę tę kojarzy się z postępowaniem cywilizacji ludzkiej.

M. M a l i t a (5) podaje, że jeszcze do końca bieżącego stulecia zagładą zagrożonych jest ok. 600 gatunków zwierząt.

Prezydent USA (11) poinformował Kongres, że w ciągu ostatnich 2000 lat wyginęło ok. 110 gatunków ssaków, z tego 35 w ciągu 19 wieków, a 75 w ciągu ostatniego stulecia. Podaje on też, że więcej niż 60% wszystkich ssaków wyteńpiono w XX w. Do końca XVIII w. w ciągu 55 lat ginął przeciętnie jeden gatunek, a obecnie w ciągu każdego roku ginie więcej niż jeden gatunek.

W naszym systemie ochrony zwierząt, realizacja jej prowadzona jest dwutorowo. Z jednej strony ochronę określają przepisy o ochronie przyrody (zwłaszcza drogą ochrony gatunkowej zwierząt, drogą ochrony ekosystemów w parkach narodowych i rezerwach przyrody) i ochronie zasobów przyrody (prawo łowieckie, prawo rybackie itp.); z drugiej zaś — prawidłowe zasady i normatywy dotyczące gospodarowania zasobami przyrody. W rolnictwie na przykład, stosując racjonalnie środki chemiczne i utrzymując prawidłową strukturę gleby, nie tylko zachowujemy lub — co jest właściwsze — rozwijamy jej przyrodniczą produktywność, ale także zachowujemy edafon glebowy, a więc i mikrofaunę, jak również inne organizmy zwierzęce w glebie, których znaczenie w środowisku często nie jest jeszcze wystarczająco poznane. O wiele większe znaczenie dla zachowania mikrofauny ma prawidłowa gospodarka leśna. Chociaż od dziesiątków lat — już w ramach podstawowych kursów leśnictwa — uczono, że wyciepy zupełne (zręby czyste), a później wprowadzane na nich jednogatunkowe i jednowiekowe kultury leśne, niszczą ekosystemy i wchodzące w ich skład zoocenozy, to jednak takie metody i sposoby gospodarcze dominują w większości krajów świata, m. in., także i u nas. W tym trzeba dopatrywać się także głównej przyczyny tego, że w naszych lasach mamy tak znaczny odsetek gleb chorych (zdegradowanych czy „zmęczonych”).

Nie można wyodrębnić ochrony fauny od ochrony i prawidłowego gospodarowania innymi cenzami czy ekosystemami. Ochrony fauny w przyrodzie dokonywać należy w ramach ochrony fitocenz, w ramach ochrony środowiska przyrodniczego, tworząc „banki genów” itp.

9. OCHRONA KRAJOBRAZÓW

Komitet Naukowy przy Prezydium Polskiej Akademii Nauk „Człowiek i Środowisko” na sesji w dniu 16 listopada 1972 r. wyraził pogląd, że krajobrazy jako jednostki środowiska, podobnie jak ekosystemy, dzielić należy na zdolne do samoregulacji i niezdolne do samoregulacji, a więc wymagające — dla ich sprawnego funkcjonowania — pomocy ze strony człowieka. Należy wobec tego badać i określić zakres, symptomy oraz sposoby rozwoju homeostazy krajobrazów. Utrzymanie i rozwój zdolności samoregulacji, a także zasilania krajobrazów niezdolnych do samoregulacji najskuteczniej odbywa się w procesach kształtowania krajobrazu. Pod pojęciem krajobrazu rozumiemy określone obszary środowiska, których wygląd zewnętrzny, a co za tym idzie także wzajemne uwarunkowania rozwojowych zależności układów przyrodniczych, wyodrębniają je w określoną — różną od otaczających je — jednostkę (4, 8).

Określanie krajobrazu wymaga pogłębienia i bliższego rozpoznawania. Pogłębienie rozpoznania — z punktu widzenia interesów polityki ochrony środowiska człowieka — dotyczy w szczególności wskaźników biologicznej sprawności krajobrazów. Można tu przypisywać dużą rolę tzw. bioindykatorom, czyli rozwojowi charakterystycznych gatunków roślin lub zwierząt.

10. ZAKOŃCZENIE

Podkreślić wypada, że ustawa z 1949 r. o ochronie przyrody w zakresie ochrony zasobów przyrody (art. art. 9 i 10) pozostała w sferze osiągnięć teoretycznych, gdyż jej normy w tym zakresie w zasadzie nie zostały wdrożone. Zgodzić się trzeba z W. Brzezińskim (1), że Minister Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego jako organ naczelny administracji państwowej nie mógł skutecznie wykonywać funkcji należących do kierownictwa państwowego. Pogląd ten podziela też Rada Ministrów, bowiem w Uchwale nr 46/74 z dnia 8 lutego 1974 r. w sprawie programu doskonalenia prawa na lata 1974—1980 uregulowania prawne spraw ochrony przyrody przewidziano w ustawie o ochronie środowiska (Kodeksie ochrony środowiska).

Dużą rolę w praktycznej realizacji kierunków ochrony przyrody odegrają utworzone u nas ostatnio makroregiony ekonomiczne oraz Państwowa Rada do Spraw Gospodarki Przestrzennej. Sugestie tej Rady oraz decyzje naczelnego organu administracji państwowej w zakresie ochrony środowiska rozstrzygać będą o kierunkach ochrony przyrody w naszym kraju.

LITERATURA

1. Brzeziński W. — Podstawowe zagadnienia prawne i organizacyjne ochrony środowiska człowieka. — W: „Prawo a ochrona środowiska” Ossolineum, 1975.
2. Jastrzębski S. — Gospodarowanie środowiskiem przyrodniczym. „Przegląd Geograficzny” z. 1, 1975.

3. Kozłowski S. — Program ochrony krajobrazu Polski i jego pierwsza realizacja. „Ochrona Przyrody” nr 38, 1973.
4. Leszczycki S. — Problemy ochrony środowiska człowieka — Polska Akademia Nauk — Instytut Geografii. „Prace Geograficzne nr 108, Ossolineum, 1974.
5. Malita M. — Kronika roku 2000. KiW, 1973.
6. Myczkowski S. — Zielona szata Ziemi — PAN Kraków, 1972.
7. Obmiński Z. — Fizjocenotyczne znaczenie zadrzewień i drogi jego optymalizacji w warunkach przyrodniczo-geograficznych Polski. „Sylvan” nr 1, 1972.
8. Obmiński Z. — Podstawowe problemy regionalizacji przyrodniczo-leśnej na tle współczesnego stanu nauk geograficznych i ekologicznych. „Prace IBL” nr 460, 1974.
9. Smólski S. — Zagadnienie rozwoju sieci parków narodowych w Polsce. — Maszynopis — Praca wykonana dla Komitetu Ochrony Przyrody i Jej Zasobów PAN, 1974.
10. Szafer W. — Dzieje ochrony przyrody w Polsce i w innych krajach — W: „Ochrona przyrodniczego środowiska człowieka”, PWN, 1973.
11. The Presidents Message — Environmental quality 1973. Washington 1973.

Praca wpłynęła do Komitetu Redakcyjnego 31 października 1975 r.